

12. Ефремов Д.И. Три года госстрахования // Вестник государственного страхования. – 1924. – №19. – С. 9–12.
13. Ефремов Д. 11 ноября 1924 года // Вестник государственного страхования. – 1924. – №23. – С. 10–12.
14. Ефремов Д. Красный страховик // Вестник государственного страхования. – 1925. – №1. – С. 7–9.
15. Ефремов Д. 11 ноября 1924 года... – С. 10.
16. ЦДАВО України. – Ф. 400. – Оп. 1. – Спр. 513. – Арк. 13.
17. Там само. – Арк. 16.
18. Ефремов Д. 11 ноября 1924 года... – С. 11.
19. Там само.
20. Розеноер С.М. Знач. праця. – С. 10.
21. Там само.
22. Труды Первого Всесоюзного съезда страховых работников, 17–25 марта 1925. – М.: Издание Главного Правления Государственного Страхования СССР, 1925. – XLVIII,, 194 с.
23. Там само. – С. 29.
24. Там само. – С. 37.
25. Собрание законов Союза ССР. – 1924. – №26. – Ст. 225.
26. Труды Первого Всесоюзного съезда... – С. 49.
27. Там само. – С. 50.
28. СЗ ССР. – 1925. – №73. – Ст. 537.
29. СЗ РСФРР. – 1925. – 1926. – №6. – Ст. 41.

Мандрик М.В.

УДК 94 (477)

ЖІНОЧІ ОБЛИЧЧЯ УКРАЇНСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ - ГЕНДЕРНИЙ ПРИНЦИП ЧИ „ЧОЛОВІЧА” ІСТОРІЯ БОРОТЬБИ (історіографічне осмислення)

Гендерні студії як міждисциплінарне явище, феномен в українській науці з'явилися не так давно. Їхню основу закладено ще в 1958 р. завдяки психоаналітику з Каліфорнійського університету Роберту Столлеру, який вклав у поняття „гендер” соціальні прояви приналежності до статі. У 1963 р. на своєму виступі у Стокгольмі він вводить дефініцію „гендерне самоусвідомлення” – його концепція будувалася на чіткому розмежуванні біологічного та культурного (вивченням статі займаються анатомія та фізіологія, а гендер є предметом досліджень психології, історії, соціології). Згодом, у 1969 р. дослідниця з Корнельського університету Шейла Гобіас запропонувала уточнення – *female studies* – знання про жіночу проблематику. Метою було повернення несправедливо забутих імен жінок – музикантів, політиків, письменників, живописців, популяризація (наче відновлення пазлів, яких не вистачало в історії, ними мали стати жіночі постаті, їхні науки відкриття, винаходи, літературні, мистецькі твори. Протягом 1970-х років чітко окреслилося те, що вкладається й досі в поняття „гендер” – у 1975 р. ООН оголосила Всесвітній рік жінки і цього ж року Нін Коч вводить термін „фемінологія” – міждисциплінарну галузь знань, що вивчає проблеми, пов'язані зі становищем жінки в суспільстві, еволюцією її статусу та функціональних ролей. Деякі важливі риси відрізняють її від інших наук: 1) зорієнтованість на критику наук, які раніше не „бачили” жінку, 2) спрямованість на критику суспільства і тому пов'язаність з жіночим рухом; 3) розвиток на перетині наукових дисциплін у формі міждисциплінарної дослідницької практики. Головне, йдеться про відтворення особливого, властивого лише жінці стилю мислення, бачення світу, подій і себе.

Започаткування гендерних студій в Україні відбулося під впливом бурхливих обговорень жіночої тематики на заході. Однак, якщо соціологами та психологами сформовано цілі напрямки, центри, серії семінарів, симпозіумів, навчальних тренінгів та лекційних курсів з жіночої проблематики, то історичні науки досить обережно сприймають її й досі. У 1992 р. засновано Харківський Центр гендерних досліджень, в якому об'єднано зусилля дослідників жіночої проблематики в Україні, започатковано періодичне видання, де публікуються праці вчених з країн Європи та Америки, Росії, України та книжкову серію. Серед провідних науковців цього напрямку слід згадати представників так званої „фороської школи” Н. Пушкарьову, І. Жеребкіну, Т. Чернецьку, І. Солдатенко та ін. Однак ці праці меншою мірою стосуються історії та історіографії жіночої проблематики в Україні. У першу чергу йдеться про сформовані радянською системою стереотипи щодо акценту на так званих „жіночих” ролях, функціях та тенденцію „вилучення” жіночих постатей, їхнього внеску – культурного, політичного, соціального та іншого в становлення України, штучного вихолощення минулого шляхом зведення його до хронологічного викладу повстань, громадянських війн, де домінуючу роль відігравали чоловіки.

Питання історіографічного осмислення співвідношення двох здавалося б несумісних понять „жінка-війна” і, зокрема національно-визвольна боротьба ОУН та УПА не знайшли адекватного висвітлення в сучасній українській історичній думці. Адже, як стверджує Б. Еренрайх, війна не є чимось однозначним, неправильно історики пов'язують її з наявністю своєрідного гена войовничості. Абсурдність цього твердження американська дослідниця підтверджує тим, що змусити людину, тим більше жінку воювати досить складно – історія людства свідчить про пошуки різних способів її уникнути, аніж розпочати [14, с. 64-65]. Згадуючи вислів голландського соціолога Х. Хоувенінга „однією з причин війни – це сама війна”, погодимося, що пережиті політичні і національні поразки українського народу змусили жіноцтво активно влитися в на-

ціоналістичне підпілля у 1930-1940-х роках. Однак не все так однозначно. З одного боку, на цю проблематику накладається традиційно обережне або ж негативне сприйняття ідеології і тактики націоналізму, а отже і участь жінок в українському підпіллі теж оцінюється упереджено. З іншого боку, навіть у працях колишніх вояків УПА та істориків діаспори спостерігається тенденція применшення, примітивізації ролі жінок – зведення її до функцій обслуговуючого персоналу. Ситуація не надто змінилася і в сучасній історіографії, коли в переважній більшості робіт з історії визвольного руху 1940-1950-х років, жінка-націоналістка асоціюється з виконанням виключно функцій медсестри, зв'язкової, а отже, прізвища згадуються досить рідко в контекстах, або ж взагалі це книги про „чоловічу” боротьбу. Третім аспектом є етичний – пов'язаний з виконанням ними ролей розвідниць, агентів, довірених осіб командирів УПА, що в разі потрапляння до рук ворога, передбачали жахливі тортури, гвалтування, приниження. Переживши таке, ці жінки поверталися з таборів і нерідко замикалися в собі, не бажаючи розповідати про своє минуле – багато з них життя розпочали з чистого аркушу.

З огляду на суперечливість і малодослідженість проблеми, спробуємо відтворити стан історіографічного осмислення ролі жіноцтва в українському підпіллі, показати найбільш суперечливі моменти, виділити певні тенденції. Йтиметься лише про праці наукового та науково-публіцистичного характеру, що побачили світ протягом останніх двох десятиліть. Серед перших наукових праць, які безпосередньо або ж побіжно торкалися згаданої проблематики дослідження Л. Онишко, М. Дядюк, О. Стяжкіної, Т. Антонової, Л. Волошко, Я. Музиченко, Г. Бурнашова та ін. Зокрема, Т. Антонова розглядає долю жінки крізь призму умов українського підпілля – поєднання непоєднаних якостей бійця, розвідника, зв'язківця та жінки, коханої, матері [1]. Говорячи про складність феномену „жінка і війна”, потрібно розуміти, пише вона, що різним був склад психіки чоловіка і жінки, а отже різним сприйняття та переживання ролі жінки в бою, природне призначення жінки бути матір'ю йшло в розріз з тим, що жінка на війні несе смерть [1, с. 140]. Автор зосереджує свою увагу на, здавалося б, „мирних” функціях жіноцтва на війні – фармацевти, лікарі-хірурги, друкарки, зв'язкові, які щоденно ризикували і нерідко віддавали своє життя заради ідеї.

Сучасна українська дослідниця Л. Онишко звертає увагу на історичний та історіографічний аспект проблеми [35]. Включаючись у боротьбу, зауважує вона, жінки не зважали на статеву дискримінацію, сподіваючись, що здобуття національних прав забезпечить їм рівність і в усіх інших сферах. Історик аналізує діяльність жіночої мережі ОУН, яка полягала в пропагандивно-роз'яснювальній роботі, кольпортажі, збиранні продуктів та речей першої необхідності. Як відомо, робота жіноцтва в Українському Червоному Хресті (далі – УЧХ) належала до найважливіших ділянок під час війни. Авторка проаналізувала діяльність крайових референтур підпільного УЧХ, очолюваних К. Зарицькою та О. Мостович [Там само]. Постать К. Зарицької – інструктора крайового проводу „Юнацтва” ОУН, розвідниці, зв'язкової стала предметом окремих досліджень Л. Онишко [31, 32, 33].

Своєрідним поверненням із забуття стала стаття Л. Онишко про ще одну зв'язкову Р. Шухевича Галину Дидик [35]. Як зазначає автор, Галині було довірено обов'язки референта УЧХ Тернопільщини. Протягом 1944-1945 рр. їй вдалося організувати низку курсів з підготовки медсестер, залучити студентів старших курсів медуніверситетів для відкриття курсів лікарів, створити підпільні лікарні. Згодом її відібрано Шухевичем для роботи зв'язкової. Серед „особистих доручень” генерал-хорунжого були: підбір конспіративної квартири, забезпечення продуктами, збір відомостей про арештованих, медичний огляд, послуги медсестри, супроводу. Постаті Г. Дидик присвячено і публікації на сторінках періодики [30]. Автор зауважує, що не завжди мірилом об'єктивності можна вважати колишні кадебістські архіви, оскільки свідчення давалися переважно під час тортур. Наводиться приклад Галини Дидик, яка у споминах згадує допити, коли вона себе почувала наче в галюцинаціях – в мареннях вона уявляла себе крокуючою сходами вгору. Використання певних психотропних речовин та жахливих тортур дозволяло „витягнути” з в'язня те, чого не було насправді.

Персоналізація історичних досліджень характерна і для робіт Л. Волошки, Г. Бурнашова, А. Малащук, В. Шевчук. Серед постатей націоналістичного руху, кому присвячені розвідки, чинне місце займають Ярослава Стецько, Ярослава Бандера, Дарія Ребет, Ольга Басараб, Олена Теліга [5, 7, 28]. Про цих жінок знаходимо чимало відомостей у літературі, що вийшла з-під пера їхніх чоловіків. Найчастіше ці сімейні тандеми утворювалися в спільній боротьбі, їхнє родинне життя проходило в умовах підпілля, переховувань та страху. Як переповідала близька подруга родини Бандер А. Стебельська, в умовах підпілля Ярослава народила трьох дітей, ростила їх, нерідко перебуваючи з малятами просто неба. „Ярослава Бандера-бабуна розказувала внукам про таке Різдво, яке їй з трьома малими дітьми довелося перебути в лісі цілком без їжі, – не те що зі свят-вечірніми стравами...” [28]. У збірці „Лінія найбільшого опору” (Суми, 2005) опубліковані стислі відомості про політичного і громадського діяча, правника, публіциста Дарію Ребет [49]. Йдеться про її буковинське „коріння”, роботу у складі юнацтва ОУН, потім як члена Крайової Екзекутиви ОУН на західноукраїнській землі (1934-1938 рр.), члена Проводу ОУН під час німецької окупації України [49, с. 26-27].

Низку статей опублікував І. Крайній [22, 23]. Автор задається питанням: чому для молодих галичанок, які брали участь у національно-визвольній боротьбі, Україна була понад усе – сім'ю, заміжжя, продовження роду? Це він називає феноменом в історії України. Так, наводячи спогади в'язня Воркутинського табору Марії Скрентович-Лаврів, саме „бандерівок” місцеве керівництво називало найбільш охайними і порядними. В одному з записаних ним інтерв'ю, співрозмовниця сказала, що „невідомо, хто більше ризикував: той, хто стояв проти ворога віч-на-віч, чи той, хто збирав по селах продовольство та одяг, медикаменти, готував їжу і носив до лісу, наражаючи на небезпеку свою сім'ю” [22]. Чимало статей присвятив постатям

націоналістичного підпілля Б. Червак, одна з яких торкається долі Олени Теліги, народженій у Росії, але яка стала однією з найбільших українок [46].

У переважній більшості книг, збірок статей, розвідок, які з'явилися за 2000-2008 рр., описуються останні бої УПА та боротьба військ НКВС з ними вже в післявоєнний час. П. Арсенич присвятив деякі сторінки книги складним долям українок, ув'язнених чи замордованих до смерті радянськими військами МВС на теренах Івано-Франківщини [2]. У 2007 р. побачила світ книга В. Дмитрука, окремий розділ якої описує роботу жіноцтва в медично-санітарній службі УПА та специфіку побудови централізованої системи керівництва на рівні організаційно-координаційної діяльності [11]. Цікаві відомості про участь жіноцтва у діяльності ОУН під проводом С. Бандери подано О. Іщуком та Н. Ніколаєвою [17]. Автором наводяться документи про жінок-розвідниць, які „слідкували за пересуванням частин Червоної армії, за її чисельним складом, а також за роботою органів НКВС та населенням, яке було з ними пов'язане”.

Проблема ролі жінки у визвольній боротьбі ОУН та УПА побіжно піднімається і в літературі узагальнюючого характеру, присвяченій історії ОУН та УПА. Деякі з цих праць містять як окремі розділи, параграфи про українське жіноцтво в підпіллі, так і лише згадки про певні прізвища. Серед авторів слід згадати Ю. Киричука, В. Литвина, А. Дуду, В. Старика, Д. Веденєєва, Н. Шевченко, В. Мороза, В. Дзьобак та багатьох інших. Ю. Киричук у двох розділах книги побіжно описує становище жінки в умовах підпільної боротьби [20]. Зокрема, описуючи організаційну структуру УПА, автор зауважує, що великого значення надавалося розбудові медичної опіки та санітарної допомоги. Командування УПА організовує низку медичних курсів для колишніх студентів медицини, санітарні курси медсестер. Історик окрему увагу приділяє структурі нелегального УЧХ, що мав три відділи: медичний, опіка над пораненими і хворими бійцями УПА, фармацевтичний. Розповідаючи про жахливі розправи органів НКВС над вояками УПА, він наводить свідчення очевидців про те, як поводитися з жінками-станичними, зв'язковими – приниження, роздягання, гвалтування, катування на розжареній печі, застосування так званих „червоних чобітків”.

Окремий розділ монографії В. Ковальчука присвячений діяльності жіноцтва в господарських референтурах та УЧХ. [24]. Він зупиняється на структурних та регіональних відмінностях УЧХ. Під час війни на українських землях діяли створений німцями Червоний Хрест, над яким постійно намагалася встановити контроль ОУН(м), а також Червоний Хрест як складова організаційної структури ОУН(б) і Запілля УПА. Автор зазначає, що протягом другої половини 1943-1944 рр. у Запіллі УПА діяли також референтури жіноцтва. У деяких джерелах робота мережі жіноцтва помилково ототожнюється з допоміжною діяльністю жінок, спрямованою на забезпечення потреб армії. У шостому розділі це спростовується [24, с. 248].

Цікаві відомості про окремі жіночі постаті знаходимо і в узагальнюючій праці В. Старика та А. Дуди [12]. Аналізуючи діяльність „Буковинського куреня”, автори відтворили долі окремих жінок, які до нього належали [12, с. 66-67, 109, 114]. Серед найбільш суперечливих постатей у 1941-1945 рр. була провідниця чернівецького обласного проводу ОУН(б) Артемізія Галицька (псевдо „Мотря”), яка, як припускають дослідники, співпрацювала з органами НКВС і за її доносами арештовано сотні членів ОУН(б) [12, с. 204].

Відомий дослідник історії спецслужб Д. Веденєєв в одній із статей пише, що широка підтримка УПА населенням дозволяла повстанцям використовувати можливості агентурної розвідки. Завдання розвідки полягало не лише в здобутті інформації, але й викритті інформаторів ворога у власному середовищі. Рекомендувалося підбирати до послуг розвідки людей фізично і морально стійких, краще за все – жінок [6]. Він розповідає про запровадження спеціальних курсів для підготовки розвідниць – польова розвідка, історія радянських органів держбезпеки, агентурно-оперативна робота, контррозвідка, шифрувальна справа. Серед завдань був збір інформації про військове з'єднання, його розташування, фортифікаційне забезпечення, кількісний та особовий склад, технічне забезпечення.

Деякі відомості про діяльність жінок у лавах ОУН та УПА містять книги, присвячені подіям 1941-1945 рр. в окремих регіонах України, населених пунктах Галичини, Волині та Поділля. У розвідці І. Іванченка, присвяченій діяльності похідних груп ОУН на Дніпропетровщині, які мали охопити своїм впливом південні землі України, також розповідається про окремі постаті жінок-націоналісток [16]. У книзі М. Когути згадуються жінки, які загинули від рук німецьких і радянських катів [21]. Так, серед відправлених на примусові роботи до Німеччини протягом 1941-1944 рр. він згадує понад 50 жіночих імен [21, с. 64, 66]. Про активну участь жіноцтва Волині у лавах УПА розповідає Г. Петрук-Попик [37]. Автор присвятив працю „антонівцям” – так званій Антоновецькій Повстанській Республіці – самоврядній одиниці, що діяла з березня 1943 р по травень 1944 р. на основі Кременецького куреня „Крука” УПА. В. Пришляк описує жіночі долі в контексті останніх місяців війни, коли у сутичці між загонами НКВС та вояками УПА на Тернопіллі було стерто з лиця землі хутір Грицайка разом з мешканцями [40].

Цікаві відомості про роль українського жіноцтва в боротьбі ОУН-УПА в останні роки Другої світової війни знаходимо і в статті В. Мороза, присвяченій здавалося б не зовсім жіночій проблематиці – історії технічних засобів в ОУН та УПА [29]. Зокрема, розповідаючи про історію створення радіостанції під кодовою назвою „Афродіта”, яка використовувалася націоналістичним підпіллям для трансляції радіопередач, автор зазначає, що восени 1943 р. сформувався редакційно-журналістський жіночий персонал радіостанції [29, с. 214, 218]. Про українське збройне підпілля у 1940-1950-х рр. та використання жінок у ролі посередників у перемовинах між УПА та радянською владою з метою досягнення компромісу йдеться в статті Ю. Шаповала [47]. Цінним є дослідження українського історика Н. Шевченко, присвячене гендерним студіям на Заході та в Україні [48].

Протягом останніх вісімнадцяти років в українській історіографії з'явилася значна кількість наукових робіт, присвячених тому чи іншому аспекту історії діяльності ОУН та УПА. Однак, у них переважає традиційне тлумачення боротьби українського підпілля як суто чоловічої, що, насправді значно збіднює історію

цього періоду і, врешті, викривлює уявлення про минуле України. Йдеться про низку узагальнюючих праць, в яких або взагалі не згадуються жіночі постаті, або ж наводяться виключно окремі прізвища. Однак вони відтворюють обставини війни, які кардинально міняли уявлення про призначення жінки та її потенціал. Низка публікацій узагальнюючого характеру, присвячених історії повстанської боротьби під проводом Т. Бульби-Боровця належить перу дослідника В. Дзьобака [9]. Ці розвідки цінні тим, що в них відтворено історичний контекст 1941-1942 років, організаційну структур бойових формувань „Поліська Січ” та місце „жіночих” функцій розвідниць, медичних сестер, лікарів, зв’язкових в українському підпіллі. Сучасні українські історики В. Іваненко та В. Якунін подали історіографічний аналіз проблеми висвітлення історії ОУН та УПА в науковій літературі [15]. На жаль, односторонність в аналізі літератури не дозволила показати авторам різні точки зору на історію ОУН та УПА, а отже й історіографічні етапи в її вивченні. Логічно, що питання ролі жінки в діяльності ОУН та УПА взагалі не згадується авторами, як і залишена поза увагою велика кількість праць дослідників з діаспори та вітчизняних учених. Слід також згадати низку праць відомого дослідника періоду 1940-х років в історії України А. Кентія [19]. Однак жіночі постаті згадуються тут лише побіжно. Не порушив традиційного підходу до висвітлення воєнного періоду як „чоловічої” боротьби історик М. Литвин [26]. Подібний підхід характерний і для четвертого тому „Політичної історії України...” (К., 2003), який достатньо повно висвітлює комплекс проблем стосовно ОУН та УПА, однак відсутня бодай згадка про участь жінок в українському підпіллі [38].

У діаспорній науковій літературі існують подібні проблеми. Західні дослідники розглядали жіночу проблематику крізь призму фемінізму, що також не відображає її в повній мірі. Тому першу спробу неупереджено показати роль жінки в історичному розвитку України, визначити мотиви вступу жіноцтва до ОУН та УПА зроблено М. Богачевською-Хом’як [3]. Вона пояснює цей феномен почуттям дискримінованості не як жінки, а як українки. Майже не висвітлені долі жінок в ОУН у книзі „Організація Українських Націоналістів 1929-1954”. Незважаючи на претензії на узагальнене уявлення про історію ОУН, не приділено окремої уваги жіноцтву, за винятком окремих скупих відомостей та фото [36]. Окремі сторінки присвятив жінкам під час подій 1938-1939 рр. у Карпатській Україні О. Ольжич [18]. Йдеться про розгортання діяльності формувань „Карпатська Січ”, у складі яких активно діяла референтура жіночих січей.

Досить побіжно і поверхово, дещо звужено розглядаються жіночі постаті в ОУН та УПА у дисертаціях. Л. Онишко відтворила життєвий шлях зв’язкової головнокомандувача УПА Р. Шухевича К. Зарицької і взагалі по-новому оцінила роль жінки в лавах ОУН та УПА – застосовуючи гендерний підхід, відтворила український національно-визвольний рух через призму суспільно-політичної діяльності Зарицької [34]. Певну інформацію з цієї проблематики можна почерпнути з досліджень В. Дзьобака, І. Патриляка, К. Бондаренка, О. Озимчук [8]. О. Дмитерко подає узагальнене уявлення про роль і функції жіноцтва в підпіллі [10]. Окремі відомості з цієї проблематики знаходимо в довідкових виданнях. У 2004 р. побачив світ перший випуск довідника „Українська жінка у визвольній боротьбі 1940-1950 рр.” [45].

Отже, мовчазна присутність жінки, як і присутність чоловіків, склала основу воєнних реалій, усвідомлення цього вимагає від істориків конструктивного відтворення та інтерпретації. Тим більше, в історії не може бути остаточно завершених процесів, перегортання сторінки минулого не означає автоматичного кінця одного періоду та настання іншого.

Джерела та література:

1. Антонова Т. Жінка та її „мирні”, „напівмирні” й „воєнні” ролі в боротьбі ОУН і УПА // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. – Львів, 2007. – Зб. 9. – С. 138-147.
2. Арсенич П. Діяльність УПА та збройного підпілля ОУН на Прикарпатті / До 65-річчя створення УПА / П. Арсенич. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2007. – 216 с.
3. Богачевська-Хом’як М. Білим по білому: жінки у громадському житті України 1884-1939 / М. Богачевська-Хом’як. – К. : Либідь, 1995. – 424 с.
4. Бойчук Є. Ярослава Бандера // Галичина. – 1999. – 11 груд. – (Спецвипуск „Рани”).
5. Бурнашов Г. Символ жінки-українки // Галичина. – 2008. – 7 серпня.
6. Веденєєв Д. Розвідувальна діяльність Української Повстанської Армії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : зб. наук. пр. – 2003. – Вип. 10. – С. 36-45.
7. Волошка Л. Слава – Україні // Україна Молода. – 2003. – № 23, 14 березня.
8. Дзьобак В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941-1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / В. Дзьобак. – Чернівці, 2002. – 18 с.
9. Дзьобак В. Тарас Боровець і „Поліська Січ” // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 124-139; Дзьобак В. Тарас Боровець і „Поліська Січ” // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1-2. – С. 39-59;
10. Дмитерко О. Пропагандистська діяльність ОУН і УПА в 1944-1950-х роках : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / О. Дмитерко. – Львів, 2006. – 20 с.
11. Дмитрук В.Г. Вони боролися за волю України. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. – 1070 с.
12. Дуда А. Буковинський курінь в боях за українську державність. 1918-1941-1944 / А. Дуда, В. Старик. – Київ-Чернівці, 1995. – 272 с.

13. Дядюк М. Політизація українського жіночого руху в Галичині : 1921-1939 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / М. Дядюк. – Львів, 2002. – 20 с.
14. Эрнрайх Б. О биологии войны // Гендерные исследования. – 2004. – № 10. – С. 64-66.
15. Іваненко В. ОУН і УПА у Другій світовій війні : проблеми історіографії та методології / В. Іваненко, В. Якунін. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2006. – 424 с.
16. Іванченко І. Діяльність похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки II-ї світової війни / І. Іванченко. – Севастополь, 2003. – 130 с.
17. Ішук О., Ніколаєва Н. Арешт Осипа Дякова 1940 р. у світлі документів Державного архіву Служби безпеки України // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів: Вид-во „Мс”, 2006. – С. 30-77.
18. Кандиба О. Вояки-будівничі // На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні : зб. стат., спог. – Торонто-Нью-Йорк: Вид-во „Новий Шлях”, 1985. – С. 37-46.
19. Кентій А. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946-1956 рр.) / А. Кентій. – К. : Ін-т історії НАНУ, 1999. – 111 с.; Кентій А. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1929-1941 рр. / А. Кентій – К. : Ін-т історії НАНУ, 1998. – 201 с.; Кентій А. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941-1942 рр. / А. Кентій – К.: Ін-т історії НАНУ, 1999. – 200 с.; Кентій А. Українська повстанська армія в 1942-1943 рр. / А. Кентій – К. : Ін-т історії НАНУ, 1999. – 287 с
20. Киричук Ю. Історія УПА / Ю. Киричук. – Тернопіль : Ред.-видав. відділ., 1991. – 240 с.
21. Когут М. Підгірки: минуле і сучасне / М. Когут. – Дрогобич : „Відродження”, 2000. – 163 с.
22. Крайній І. Жіночі обличчя ОУН-УПА // Україна Молода. – 2005. – 9 червня (№ 105).
23. Крайній І. У криївці – як у шапці-невидимці // Україна Молода. – 2004. – 18 грудня (№ 239).
24. Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто-Львів, 2006. – Т.7: В. Ковальчук Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941-1944 рр.) / В. Ковальчук. – Торонто-Львів, 2006. – С. 210-237.
25. Липовецький С. На прізвисько Бандера. Родина Провідника ОУН упродовж кількох поколінь платила за українську визвольну ідею найдорожчу ціну // Україна Молода. – 2008. – 16 липня (№ 129).
26. Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939-1945) / В. Литвин. – К. : Видавничий дім „Лі-Терра”, 2004. – 464 с.
27. Маланюк М. Жіноцтво Тернопілля у боротьбі за створення підвалин для відновлення незалежності Української держави // Збірник праць Тернопільського міського осередку НТШ. – Т. 2 : Національно-визвольні змагання українського народу у XX столітті. – Тернопіль, 2006. – С. 177-186.
28. Малащук А. Ярослава – дружина Провідника // Вільний голос. – 2008. – 4 січ.
29. Мороз В. Технічні засоби пропаганди в діяльності ОУН // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів : Вид-во „Мс”, 2004. – Зб. 3: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. – С. 206-134.
30. Музиченко Я. Кістка в пам'яті. Таємниця „збручанських останків”: чи належать вони справді командувачу УПА і чому уряд „не помічає” 100-літній ювілей Романа Шухевича // Україна молода. – 2007. – 28 червня (№ 115).
31. Онишко Л. Зв'язкові Романа Шухевича у 1945-1947 роках // Національні рухи опору в Східній і Центральній Європі кінця 1930 – середини 1950-х років. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – К., 2005. – С. 112-117.
32. Онишко Л. Катерина Зарицька (з нагоди 90-річчя від дня народження) // Визвольний шлях. – 2005. – № 3. – С. 98-108.
33. Онишко Л. Катерина Зарицька : Молитва до сина / Л. Онишко. – Львів, 2002. – 175 с.
34. Онишко Л. Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі (30-і-40-і ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / Л. Онишко. – Львів, 2006. – 20 с.
35. Онишко Л. Роль жіноцтва в національно-визвольному русі середини ХХ століття // Визвольний шлях. – 2005. – № 8. – С. 66-76
36. Організація Українських Націоналістів 1929-1954 : збірник статей у 25-ліття ОУН. – На чужині, 1955. – 446 с.
37. Петрук-Попик Г. Антонівці // Збірник праць Тернопільського міського осередку НТШ. – Т. 2: Національно-визвольні змагання українського народу у XX столітті. – Тернопіль, 2006. – С. 267-287.
38. Політична історія України: ХХ століття. У 6-ти. / відп. ред. І. Курас. – К. : „Генеза”, 2003. – Т. 4 : Україна у Другій світовій війні (1939-1945) / Кучер В. – К., 2003. – 584 с.
39. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / [Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін.]; відпов. ред. В.А.Смолій. – К. : Наук. думка, 2002. – 952 с.
40. Пришляк В. Зниклий хутір: маловідомі сторінки історії // Збірник праць Тернопільського міського осередку НТШ. – Т. 2: Національно-визвольні змагання українського народу у ХХ столітті. – Тернопіль, 2006. – С. 283-287.
41. Розкол ОУН (1939–1940): зб. док. / [упоряд. : В. Косик.]. / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. – Л., 1997. – 136 с.
42. Стародубець Г. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941-1943 рр.) / Г. Стародубець. – Тернопіль : „Підручники і посібники”, 2002. – 141 с.
43. Стебельська А. Ярослава Бандера з Опарівських // Поклик. – 1995. – 25 листопада

44. Стяжкіна О.В. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / О.В. Стяжкіна. – Донецьк, 2003. – 40 с.
45. Українська жінка у визвольній боротьбі (1940-1950 рр.): Біографічний довідник [упорядкув. Н.М. Мудра]. – Вип. 2. – Львів: Світ, 2006. – 192 с.
46. Червак Б. Олена Теліга – воїн української революції // Громада. – 2006. – № 4(84). – С. 14-20.
47. Шаповал Ю. Коммунистический режим и националистическое подполье в Западной Украине в свете архивных документов // Отечественные записки. – 2007. – № 1(33). – С. 72-89.
48. Шевченко Н. Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні // УІЖ. – 2001. – № 1. – С.30-40.

Святненко А.В.

УДК 348(477.4) «18»

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (І ПОЛОВИНА ХІХ ст.)

Релігія, будучи органічною складовою частиною духовного життя суспільства, відігравала важливу роль в процесі національно-державного і культурного будівництва. Ідея відданості своїй вірі, допомагала українцям протягом багатьох віків зберегти національну ідентичність. Безкомпромісне виконання своїх обов'язків духівництвом без огляду на канонічне підпорядкування, поширення освіти, культури, духовності і моральності, що ґрунтувалося на місцевих традиціях, ідеях і зразках, сприяло збереженню національної самобутності народу.

Разом з тим зазначені тенденції на території Правобережної України в першій половині ХІХ ст. зазнали значних трансформацій. В умовах входження до складу Російської імперії, церква підпала під пряму залежність від Синоду, стала однією з державних структур, через яку впроваджувалися великодержавні закони спрямовані на ліквідацію національних, культурних особливостей українського народу. З огляду на сьогодні, коли в країні розвивається громадянське суспільство, для якого національні інтереси є понад усе і враховуючи, що історія може повторюватися, порушене нами питання не втратило актуальності.

Об'єктом дослідження є Православна церква першої половини ХІХ ст., а предметом історичного аналізу – законодавчі акти, укази, розпорядження самодержавства, Синоду, органів єпархіальної влади, що визначали правовий статус православного духівництва на Правобережній Україні.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу документів державних і церковних установ, наукових розвідок з'ясувати становище Православної церкви та особливості церковної політики Російської імперії в окреслений період.

Поставленій проблеми певною мірою торкалися дореволюційні дослідники. Серед них слід назвати І. Знаменського, І. Покровського, Б. Тітлінова, М. Симашкевича, С. Рождественського, К. Дьяконова. Характеризуючи систему заходів спрямованих на підняття матеріального і культурного рівня духовенства автори стояли на позиціях самодержавства, схвально оцінювали державне регулювання релігійної сфери Південно-Західного краю. Попри певні недоліки щодо повноти наведених даних, недостатнє висвітлення ситуації на Правобережжі, саме вони заклали серйозну наукову базу для подальшого дослідження діяльності церкви в Україні.

Потужним імпульсом для вивчення церковного минулого стало створення у 1861р. – Київських, 1862р. – Волинських, 1867р. – Подільських єпархіальних відомостей. В другій неофіційній частині цих видань містяться статті священників і вчених П. Лебединцева, С. Крижанівського, І. Максимовича, Ю. Сіцінського та ін., які дають великий фактологічний матеріал, висвітлюють діяльність церкви на регіональному рівні. Втім, конфесійна заангажованість і вірнопідданство перешкоджали зробити об'єктивні і неупереджені висновки.

Загальна оцінка становища православного духівництва в Україні належить таким видатним українським історикам та діячам української культури, як М. С. Грушевський, Д.І. Дорошенко, Н.Д. Полонська-Василенко. Окремі аспекти дослідження тією чи іншою мірою знайшли відображення у працях церковних істориків митрополита Василя Липківського, митрополита Іларіона, отця Ів. Власовського.

У радянській історіографії церковна тематика не входила в коло пріоритетних, замовчувалася і часто була під забороною. Тому діяльність духовенства, їх участь у суспільно-культурному житті України представлена працями небагатьох дослідників – В. Андрійського, М. Нікольського, М. Петренка.

Наприкінці ХVІІІ століття, в результаті поділів Польщі, Російська імперія розширила свої межі за рахунок приєднання земель Правобережної України. Велика за своїм розміром територія, на якій проживало багатомільйонне населення, різнобарвне за своїм етнічним складом і релігійною приналежністю потребувала від самодержавства підвищеної уваги і зусиль щодо впровадження в краї вірнопідданських ідей. Справа реалізації імперської політики у великій мірі покладалася на російську Православну церкву. Довготривале перебування місцевого населення під владою і тиском католицької Польщі позначилося на зменшенні православних віруючих, церков, монастирів, духовенства. Так, на Правобережній Україні, на час її приєднання було тільки декілька сотень православних громад, налічувалось 323 церкви та 365 священно- і церковнослужителів [1].